

ISSN 2224-5227

2016 • 2

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

REPORTS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ЖУРНАЛ 1944 ЖЫЛДАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ЖУРНАЛ ИЗДАЕТСЯ С 1944 г.
PUBLISHED SINCE 1944

Бас редактор
ҚР ҰҒА академигі **М.Ж. Жұрынов**

Редакция алқасы:

хим.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Әдекенов С.М.** (бас редактордың орынбасары), эк.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Әділов Ж.М.**, мед. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Арзықұлов Ж.А.**, техн. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Бишімбаев У.К.**, а.-ш.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есполов Т.И.**, техн. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Мұтанов Г.М.**, физ.-мат.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Өтелбаев М.О.**, пед. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Пралиев С.Ж.**, геогр.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Северский И.В.**; тарих.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сыдықов Е.Б.**, физ.-мат.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Тәкібаев Н.Ж.**, физ.-мат.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Харин С.Н.**, тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбүсейітова М.Х.**, экон. ғ. докторы, проф., ҰҒА корр. мүшесі **Бейсембетов И.К.**, биол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жамбакин К.Ж.**, тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Кәрібаев Б.Б.**, мед. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Локшин В.Н.**, геол.-мин. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Өмірсеріков М.Ш.**, физ.-мат. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Рамазанов Т.С.**, физ.-мат. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Садыбеков М.А.**, хим.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Сатаев М.И.**; ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, а.-ш.ғ. докторы, проф. **Омбаев А.М.**

Редакция кеңесі:

Украинаның ҰҒА академигі **Гончарук В.В.** (Украина), Украинаның ҰҒА академигі **Неклюдов И.М.** (Украина), Беларусь Республикасының ҰҒА академигі **Гордиенко А.И.** (Беларусь), Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Дука Г.** (Молдова), Тәжікстан Республикасының ҰҒА академигі **Илолов М.И.** (Тәжікстан), Қырғыз Республикасының ҰҒА академигі **Эркебаев А.Э.** (Қырғызстан), Ресей ҒА корр. мүшесі **Величкин В.И.** (Ресей Федерациясы); хим.ғ. докторы, профессор **Марек Сикорски** (Польша), тех.ғ. докторы, профессор **Потапов В.А.** (Украина), биол.ғ. докторы, профессор **Харун Парлар** (Германия), профессор **Гао Энджун** (КХР), филос. ғ. докторы, профессор **Стефано Перни** (Ұлыбритания), ғ. докторы, профессор **Богуслава Леска** (Польша), философия ғ. докторы, профессор **Полина Прокопович** (Ұлыбритания), профессор **Вуйцик Вольдемар** (Польша), профессор **Нур Изура Уздир** (Малайзия), д.х.н., профессор **Нараев В.Н.** (Ресей Федерациясы)

Главный редактор
академик НАН РК **М.Ж. Журинов**

Редакционная коллегия:

доктор хим. наук, проф., академик НАН РК **С.М. Адекенов** (заместитель главного редактора), доктор экон. наук, проф., академик НАН РК **Ж.М. Адилов**, доктор мед. наук, проф., академик НАН РК **Ж.А. Арзыкулов**, доктор техн. наук, проф., академик НАН РК **В.К. Бишимбаев**, доктор сельскохозяйств. наук, проф., академик НАН РК **Т.И. Есполов**, доктор техн. наук, проф., академик НАН РК **Г.М. Мутанов**, доктор физ.-мат. наук, проф., академик НАН РК **М.О. Отелбаев**, доктор пед. наук, проф., академик НАН РК **С.Ж. Пралиев**, доктор геогр. наук, проф., академик НАН РК **И.В. Северский**; доктор ист. наук, проф., академик НАН РК **Е.Б. Сыдыков**, доктор физ.-мат. наук, проф., академик НАН РК **Н.Ж. Такибаев**, доктор физ.-мат. наук, проф., академик НАН РК **С.Н. Харин**, доктор ист. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**, доктор экон. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **И.К. Бейсембетов**, доктор биол. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **К.Ж. Жамбакин**, доктор ист. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **Б.Б. Карибаев**, доктор мед. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **В.Н. Локшин**, доктор геол.-мин. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **М.Ш. Омирсериков**, доктор физ.-мат. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **Т.С. Рамазанов**, доктор физ.-мат. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **М.А. Садыбеков**, доктор хим. наук, проф., чл.-корр. НАН РК **М.И. Сатаев**; почетный член НАН РК, доктор сельскохозяйств. наук, проф., **А.М. Омбаев**

Редакционный совет:

академик НАН Украины **Гончарук В.В.** (Украина), академик НАН Украины **И.М. Неклюдов** (Украина), академик НАН Республики Беларусь **А.И.Гордиенко** (Беларусь), академик НАН Республики Молдова **Г. Дука** (Молдова), академик НАН Республики Таджикистан **М.И. Илолов** (Таджикистан), член-корреспондент РАН **Величкин В.И.** (Россия); академик НАН Кыргызской Республики **А.Э. Эркебаев** (Кыргызстан), д.х.н., профессор **Марек Сикорски** (Польша), д.т.н., профессор **В.А. Потапов** (Украина), д.б.н., профессор **Харун Парлар** (Германия), профессор **Гао Энджун** (КНР), доктор философии, профессор **Стефано Перни** (Великобритания), доктор наук, профессор **Богуслава Леска** (Польша), доктор философии, профессор **Полина Прокопович** (Великобритания), профессор **Вуйчик Вольдемар** (Польша), профессор **Нур Изура Удзир** (Малайзия), д.х.н., профессор **В.Н. Нараев** (Россия)

«Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан» ISSN 2224-5227

Собственник: Республиканское общественное объединение «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан №5540-Ж, выданное 01.06.2006 г.

Периодичность: 6 раз в год. Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г.Алматы, ул.Шевченко, 28, ком.218-220, тел. 272-13-19, 272-13-18

<http://nauka-nanrk.kz> reports-science.kz

Адрес типографии: ИП «Аруна», г.Алматы, ул.Муратбаева, 75

©Национальная академия наук Республики Казахстан, 2016 г.

E d i t o r - i n - c h i e f

M.Zh. Zhurinov, academician of NAS RK

Editorial board:

S.M. Adekenov (deputy editor in chief), Doctor of Chemistry, prof., academician of NAS RK; **Zh.M. Adilov**, Doctor of Economics, prof., academician of NAS RK; **Zh.A. Arzykulov**, Doctor of Medicine, prof., academician of NAS RK; **V.K. Bishimbayev**, Doctor of Engineering, prof., academician of NAS RK; **T.I. Yespolov**, Doctor of Agriculture, prof., academician of NAS RK; **G.M. Mutanov**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., academician of NAS RK; **M.O. Otelbayev**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., academician of NAS RK; **S.Zh. Praliyev**, Doctor of Education, prof., academician of NAS RK; **I.V. Seversky**, Doctor of Geography, prof., academician of NAS RK; **Ye.B. Sydykov**, Doctor of Historical Sciences, prof., academician of NAS RK; **N.Zh. Takibayev**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., academician of NAS RK; **S.N. Kharin**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., academician of NAS RK; **M.Kh. Abuseitova**, Doctor of Historical Sciences, prof., corr. member of NAS RK; **I.K. Beisembetov**, Doctor of Economics, prof., corr. member of NAS RK; **K.Zh. Zhambakin**, Doctor of Biological Sciences, prof., corr. member of NAS RK; **B.B. Karibayev**, Doctor of Historical Sciences, prof., corr. member of NAS RK; **V.N. Lokshin**, Doctor of Medicine, prof., corr. member of NAS RK; **M.Sh. Omirserikov**, Doctor of Geology and Mineralogy, prof., corr. member of NAS RK; **T.S. Ramazanov**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., corr. member of NAS RK; **M.A. Sadybekov**, Doctor of Physics and Mathematics, prof., corr. member of NAS RK; **M.I. Satayev**, Doctor of Chemistry, prof., corr. member of NAS RK; **A.M. Ombayev**, Honorary Member of NAS RK, Doctor of Agriculture, prof.

Editorial staff:

V.V. Goncharuk, NAS Ukraine academician (Ukraine); **I.M. Neklyudov**, NAS Ukraine academician (Ukraine); **A.I. Gordienko**, NAS RB academician (Belarus); **G. Duca**, NAS Moldova academician (Moldova); **M.I. Iolov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A.E. Erkebayev**, NAS Kyrgyzstan academician (Kyrgyzstan); **V.I. Velichkin**, RAS corr.member (Russia); **Marek Sikorski**, Doctor of Chemistry, prof. (Poland); **V.A. Potapov**, Doctor of Engineering, prof. (Ukraine); **Harun Parlar**, Doctor of Biological Sciences, prof. (Germany); **Gao Endzhun**, prof. (PRC); **Stefano Perni**, Doctor of Philosophy, prof. (UK); **Boguslava Leska**, dr, prof. (Poland); **Pauline Prokopovich**, Doctor of Philosophy, prof. (UK); **Wójcik Waldemar**, prof. (Poland), **Nur Izura Udzir**, prof. (Malaysia), **V.N. Narayev**, Doctor of Chemistry, prof. (Russia)

Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2224-5227

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan N 5540-Ж, issued 01.06.2006

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of.219-220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

<http://nauka-nanrk.kz/> reports-science.kz

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2016

REPORTS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 2224-5227

Volume 2, Number 306 (2016), 147 – 152

UDC 341.57

KAZAKH DEMOCRATIC INTELLECTUALS AND SOME PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF APPLICATION OF KAZAKH

Z.K. Ayupova¹, D.U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan
zaure567@yandex.ru

Key words: Kazakh, Kazakh democratic intelligence, “Kazakh newspaper”, aura of application of language, sovereignty component, national spirit, spiritual traditions, language policy, Turkic languages, kypchak subgroup.

Abstract. Kazakh is the native language of the Kazakh people. Kazakh - the state language in the Republic of Kazakhstan. However, the question of introduction and development of the state language in Kazakhstan is still not solved completely. Mostly it is the current problem. If at the beginning of the XX century greatest Abay Kunanbayev has propagandized an idea of studying of Russian, now it is quite necessary to learn Kazakh. Kazakh was included into kypchak subgroup of Turkic languages, respectively as a part of the Altai language family, where except Turkic languages, the Japanese and Korean languages enter also tungus-manchzhur, Mongolian, Finno-Ugric languages. From the moment of its independence, Kazakhstan gives paramount value to the development and support of the state language, which is an integral part of sovereignty of our country. The language policy aimed on the future development of Kazakh language. However, it isn't enough only the efforts of the state; it is really necessary for each institute of the civil society to render each individual assistance on widespread and intensive introduction of Kazakh language into all spheres of our life.

УДК 341.57

ҚАЗАҚ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫН ДАМУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аюпова З.К.¹, Құсайынов Д.Ө.²

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

² Абая атындағы ҚазҰПУ, тарих факультеті, Алматы қ., Қазақстан
zaure567@yandex.ru

Түйін сөздер: қазақ тілі, қазақ демократиялық интеллигенциясы, «Қазақ» газеті, тілдің қолданыс аясы, егемендіктің құрамдас бөлігі, ұлттық рух, рухани дәстүрлер, тілдік саясат, түрік тілдері, қыпшақ топтамасы.

Аннотация. Қазақ тілі - қазақ халқының ана тілі. Қазақ тілі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Бірақ та, Қазақстанда әлі күнге дейін мемлекеттік тілді дамыту және қолдану мәселелері толық шешіле қойған жоқ. Біздің ойымызша, бұл уақыт мәселесі шығар. Егер де XX ғасыр басында ұлы Абай Құнанбаев орыс тілін үйренуді насихаттаған болса, қазір қазақ тілін үйренуді насихаттайтын уақыт келген сияқты. Қазақ тілі түрік тілдерінің ішіндегі қыпшақ топтамасына кіреді, ал түрік тілдері алтай тілдік семьясының құрамында, онымен бірге бұл құрамда тунгус-маньчжур, монгол, финно-угор, сонымен қатар кейбір

болжамдарда жапон және корей тілдері де кіреді. Егемендік алған алғашқы күндерден бастап Қазақстан мемлекеттік тілді қолдауға, дамытуға үлкен жауапкершілікпен қарап, оны мемлекеттік егемендігіміздің басты белгілерінің бірі деп есептеді. Қазір елімізде қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтуге бағытталған тілдік саясат жүргізілуде. Бірақ та, бұл бағытта тек қана мемлекеттік іс-қимыл толық емес, әрбір азаматтық қоғам институты, әрбір тұлғалы азамат қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтуге, қазақ тілін қоғамдық өмірдің әрбір қырларына қолданылуын жүзеге асыру бағытында қызмет етуі керек.

Биыл қазақ халқы үшін ұлы мереке- тәуелсіздігіміздің 25- жылдық мерей тойы болып есептеледі. Осы тарих үшін аса қысқа мерзімде қазақ елі рух бостандығын жүзеге асыруда ғасырларға татитың жемісті істерді жүзеге асырды. Әлем елдеріне шашыраған қазақ баласын ата жұртқа жинап, мемлекетіміздің бірегейлігін қалыптастыру бағытында қомақты істерді одан әрі жалғастыруда. Осы игілікті жасампаздық іс-шаралардың бірі- қазақ тілін мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеріп оның қолданысын әрқашанда дамыту болып табылады.

Қазіргі егемен еліміздегі ұлт мәдениетін жаңғыртуға арналған ең үлкен мәдени жобалардың бірі болып есептелген «Мәдени мұра» бағдарламасының әсерінен біз көптеген қазақ халқының рухани байлықтарына қол жеткіздік. Солардың ерекше бір үлгісі ретінде қазақ зиялыларының шығармашылық іс қимылының әсерінен дүниеге келген ХХ ғасыр басындағы қазақ демократиялық интеллигенциясының жүзеге асырған газет журналдар шығару қызметін айтуға болады. Бұл газет журналдарда ұлт зиялылары ана тіліміздің әдеби нұсқаларын одан әрі қалыптастырып дамытуда қыруар іс жасады. Сол кездегі ана тілінің қоғам өмірін көрсетуі және күнбе-күнгі қолданыс қажеттіктерінде өз функциясын жүзеге асыруы және мемлекеттік билік пен сот ісіндегі қолданыс аясы қалай болғанын біз төменгі мысалдарда қарастырып талдау жасаймыз.

Егемен еліміздің дәл бүгінгі дамуы мен қалыптасуының өзекті мәселелері сияқты қазақ зиялылары шығарған «Қазақ газеті»- сол кездегі қоғамның рухани өмірінің айнасы болды- газеттің ең басты міндеттерінің бірі ретінде қазақ тілі мен әдебиетін өзіндік қайталанбас өрнектерге ие бай рухани мәдениетін дамыту еді, себебі олар әдебиет пен тілді қазақ халқының көптеген ғасырлық дәстүрлеріне байланысты өзіндік ерекшелігі мен рухани бай қазынасын болашақ ұрпақ үшін мирас етіп сақтап қалатын ең басты әрі тиімді құрал деп түсінді. Қараңғылық пен сауатсыздықты саяси мешеуліктің қазақ халқының мәдениеті мен сана-сезімінің дамуына кедергі болатын ең бір басты себебі деп түсіне отырып, қазақ зиялылары бұдан шығу жолы, мүлдем құтылу жолы, өркениетті елдер қатарына қосылып, береке мен бақытқа жету жолы, ағартушылық пен ғылымда білімнің сол замандағы алдыңғы жетістіктерін игеруде деп түсінді.

«Ғылым мен білім біздің тұрмысымызды жеңілдетеді алады,.. өркениетті елдер ғылымды одан әрі дамытуға ат салысуда, оған қаржымен көмектеседі, біз Еуропаның алдыңғы қатарындағы елдерінен үлгі алуымыз керек», -деп жазды А. Байтұрсынов «Білім жаршысы» деген мақаласында. Әрине, ол Ресейдің және Европа елдерінің даму сатысына жету үшін білім берудің этнопедагогикалық әдістерін қолданып, халықтың білімі мен сана сезімін көтеру ең басты алғышарты мен тәсілі және басты қажеттіліктердің бірі екенін түсінді. Өзінің осы мәселелерге арнаған көптеген мақалаларында қазақ даласының қаржысы бар әлді азаматтарына халықтың білімін көтеруге, қаржы бөлуге шақырды, мектептер салудың, оқулықтар шығарудың қаржы болмаса іске аспайтындығына тоқталды, тек қана мектеп салуға көңіл аударып қоймай, сол мектептердің оқу жоспарларымен жұмыс істеу ерекшеліктеріне де басты назар аударды. Қай ұлттық мектеп болмасын миссионерлік саясаттан аулақ болсын, бастауыш мектепте ана тілінде оқи алсын, оларда ар-ождан еркіндігі сақталып, өзінің қабылдаған діні туралы да түсінік алуға мүмкіндігі болсын деген ойлар айтты. «Бастауыш мектепті ана тілінде бастап оқытқанға өте зор көңіл бөле отырып, ол ана тілімен бірге қай ұлтқа болмасын тек өз ұлтына тән ерекшеліктер мен қасиеттер жас балдырғандарға дариды», -деп түсінеді [1]. Ахаңның бұл ойлары дәл бүгінгі білім реформалары жүргізіліп жатқан еліміздегі, білім министрлігінің бас мамандарына жетсе, қазіргі көптеген осы мәселенің айналасындағы даудамайлар мен пікірталастар бірден өз орнына түсер еді.

Сонымен қатар ол, дәл сол кездегі қазақ елінің Ресей елімен тығыз байланысын және оның қазақ еліне әсерін естен шығармайды. Орыс тілімен орысша жазуды игерудің өте қажеттігіне тоқтала отырып: «Біздің болашағымыз үшін қазақша оқып, жазып, үйреніп қана қоймай, сонымен қатар орысша білу де өмір талабы», - деп қорытындылайды А.Байтұрсынов. Бұл ойларды ол Абай

туралы жазған көптеген мақалаларында өте жиі қайталайды. Жоғарыда тоқтағанымыздай «Қазақ» газетінің Абай шығармалары мен оның дүниетанымының ерекшеліктерін қазақ даласына, сонымен қатар Ресейдің түпкір-түкпірінің халықтарына жеткізуде маңызы өте зор болды, бұл бағытта да Ахмет Байтұрсынұовтың сіңірген еңбектері ұшан теңіз [1].

Егемен елімізде қазіргі кезеңде жаңа сапаға көтерілген ұлт-азаттық қозғалысы идеологиясының Қазақстанда қалыптасу ерекшеліктерін көрсететін жұмыстар жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай көбейіп келе жатқаны қуантады. «Қазақ» газетінде жарияланған материалдарға сүйеніп, осы процесстер барысында тереңірек көз жүгіртуге, оның басты кезеңдерін бағымдап, идеялық өрнегіне үңілуге мүмкіндік туды. Бұл бағытта әдебиетшілердің, публицистердің, журналистердің, тарихшылардың және философтардың зерттеулері баршылық.

«Қазақ» газетінің бар мүмкіндігін ағартушылық бағытына пайдалана отырып, қазақ демократиялық интеллигенциясы сонымен бірге болашаққа талпынған, халықтың рухани тамырынан нәрленген ұлт азаттық қозғалыс идеологиясының негізін жасады. Анығырақ айтқанда, ол идеологиялық принциптер отаршыл әкімшіліктің ешқандай ерекшелікпен санаспай жүргізген өктем саясатына қарсы демократиялық интеллигенцияның күнделікті әрекеті нәтижесі ретінде өмірге келіп, ұлтымыздың сан ғасырлық бостандық үшін күрес дәстүрлерінен сусындап, біртіндеп өмір талқысынан өтіп, қоғамдық қозғалыстың бағыт-бағдарын айқындаушы негізге айналды, және сын сағаттарында негізінен дұрыс әрі өміршеңдігін дәлелдеп бере алды.

Өзі шығарылып тұрған кезеңдерде газет арқылы бұл қызмет негізінен мынандай басты бағыттарда жүрді. Біріншіден, бұл ұлттық демократиялық интеллигенцияның алдында тұрған негізгі міндет-орталық езгіге қарсы ұлттық бостандық үшін, елдің болашағы үшін жүргізілген күрестің бағыт-бағдарын, күрес әдістерін және стратегиялық, тактикалық тәсілдерін айқындау болды. Екіншіден, саяси бостандыққа жету феодалдық тәртіптер мен қатынастарға, өркениетке қарай ілгерілеуге кедергі болып отырған кейбір күні өткен салт дәстүрге, қоғам кемшіліктеріне қарсы бітпес күрес пен басқа да әдіс шараларды бір мезгілде жүргізуге тиіс болды. Соған байланысты ұлттық интеллигенция объективті процестер басына салған соң еріксізден феодалдық мешеулікпен күрес принциптерін анықтауды да қолға алды, бұл бағытта да белгілі шараларды жүзеге асырды.

XX ғасырдың басында переселен поселкелерінің көбеюінің барысында қазақтарды көп ойланып жатпай-ақ, біржолата орыс сот жүйесіне аудара салуды насихаттаушылар шыға бастады. Мұндай бағытты қолдаушылар қазақ оқығандарының арасында да бар еді. Бұл өте қауіпті ұсыныс болатын. Ә.Бөкейханов, мәселен, осыған орай «қазақтың би һәм билігін өзгерту не керек, шірік жіп қанша жалғағанмен не іске жарайды? Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьяларына қарату керек деп орыс айтады, шариғатқа қарату керек деп біздің молдалар айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз», -деп оның мән-жәйімен негізгі себебін былайша түсіндіреді: «...қазақ орыс сот жүйесіне аударылар болса, онда баяғы қаңғыраған жаман биіне зар болар. Біз орыстың судьясына қарасақ, бұл судья рәсіммен билік айтпас, закон жолымен айтар. Мұны бұл заңоны қайда? Қазаққа әкеліп мұжық қамытын кигізе салса, бұл түске кірмеген қиыншылық. Мұнан қазақ безуі керек, не бұл судьяға қазақ рәсімін араластырып, қазаққа ыңғайлы заң жасап берсе, сонда орыс судьясын мойындау керек. Бірақ бұл орыс судьясына құл болсаң, судья біздің жұрттың тілін білмейді. Біздің өзімізден судья болатын қазақ жоқ есебінде. Переводчикпен биге түскен соң бұл дауда не қасиет қалады? Бірі бас десе, бірі құлақ деп қарап тұрмай ма? Судья даугер мен жауапкердің сөзін өз құлағымен естімесе тамам мылқау ортасынан не жақсы билік шықпақ» [2].

Ә. Бөкейханов бұл жасауға дайындалып жатқан қулық әрекеттердің түп негізін дұрыс түсініп, оған қарсы болып жалғыз сот жүйесінде ғана емес жалпы мемлекет жүйесінде осындай пікірде болды. Ол: «елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құрылған Россияның бір орысы билеймін дегенінде мағына жоқ. Россия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беруі керек», - деп жазды [3, 89-90 б.]. Бұл мәселенің өміршеңдігі, Әлихан қайраткердің көріпкелдігі, қазіргі ыдырап кеткен кеңес одағының басынан кешкен тағдыры дәлел болады.

Көздері ашық, көкірегі ояу оқу-ағарту саласында немесе переселен және басқару, мемлекеттік басқару жүйесінде қызметте жүрген ұлттық интеллигенция бүкіл отарлау процесін көз алдында өткізді, оның саяси-экономикалық, мәдени тарихи себептерін түсінді. Ұлттық теңсіздік, қанаудың

не екенін жақсы білді. Соның нәтижесінде ол отарлау жүйесінде қызмет етуші интеллигенциядан шын мәнінде барлық бітім болмысымен осы іске берілген ұлттық өркендеу мен ұлт азаттық қозғалысты бастаушы күшке айналды. Осы себептерден де олардың дүниетанымында да ұлттық мүдде, бостандық идеясы басым түсіп жатты. Бұл құбылыстар жалғыз қазақ интеллигенциясының ғана емес жалпы барлық отар елдеріне ортақ құбылыс болатын Дж. Неру осы тарихи кезеңде ұлтшылдық «бүкіл Азия елдерінде үстемдік құрған прогресшіл күш болды», - деді [4, 111].

Жоғарыда көрсетілгендей ұлттық идея мен ұлт мүддесі тек қана қазақ тілінде терең де жан жақты жүзеге асатының біз дұрыс түсінеміз, сондықтан да қазақ тілімен әдебиетінің терең зергер маманы Ж. Аймауытовтың дүниетанымдық нысандарынан қарастырдық. Оның рухани төларнасы жастайынан сусындап нәр алған, халық ауыз әдебиеті, халықтың мақал-мәтелдері, наным сенімдері, әдет-ғұрпы, мәдениеті болып есептеледі. Ж.Аймауытов сол туған халқының сана-сезімі мен болмысын жаңа ғасыр, жаңа заман, жаңа қоғам талаптарына сай қалыптастыру үшін жан-жақты ізденістер жүргізді. Ағартушылық философиясының идеяларын терең игеріп қана қоймай, оны жүзеге асырудың жолдарын, әдістерін іздестірді. Халыққа әсер етудің, сана-сезімін жетілдірудің ең қолайлы құралы әдебиет болғандықтан, қазақ даласындағы ғасырлар бойы қалыптасқан даналық пен данышпандық, өнер мен білім әдебиет арқылы, әдеби туындылар арқылы берілгендіктен, Жүсіпбек өзінің елдің болашағы үшін күресін әдебиеттен бастады.

Жүсіпбек Аймауытов туралы сөз бастағанда, оның жазушылық шеберлігі хақында айтпасқа болмайды. Ол - сөз тұтастығын сақтаған, өлең мен қара сөзді бір-бірінен бөлмеген қаламгер. Мұндай шеберлікке оқып-үйреніп, жаттығып, дағдыланып жетуге болмайды. Ол адамға жаратушының бергені. Оны біз табиғи талант, дара дарын деп айтып жатамыз. Сірә, талант табиғаты ақылмен таныларлық шаруа емес. Оның сыры өзінде, тұңғық болса керек. Сондықтан біз қаламгер талантына тамсана бермей, осы талант туғызған (дүниеге әкелген) шығарма туралы айтуға көшсек. Қазақтың тұңғыш романы- «Қартқожа»- өте жеңіл оқылады, оқырман қиналысқа түсіп шаршамайды. Бірақ, мәселе роман оқылып біткеннен соң басталады. Сонда бұл не нәрсе, жазушы не айтқысы келді. Қартқожа деген кім? Міне, осындай сұрақтар ой түбіне шөге бастағанда жауап іздеп қиналасың. Шығармада қазақы болмыс барынша табиғи мәнінде бейнеленген. Баяғыда көркем әдебиетте натурализм деген негізсіз нәрсе деушілер болатын. Байқаймын, мұндай бейнелеуді теріске шығарып жүргендердің өзі соның не екенін білмесе керек. Мәселе, натурализмнің терістігінде емес, оның қай жағдайда көрінуінде.

Міне мұның бәрі-сол батыстық мәдениеттің ұлы жемістері деуге болады. Осы «жемістерді», «зорлық, зомбылық, қиянат, озбырлық», -деп атап Ж.Аймауытов көрегендікпен дәл көрсетіп, XX ғасырдың бас кезінде-ақ жазып кеткен. Тек ғылыми білімге сүйеніп, оның жетістіктерін игеріп, табиғатты қайтсе де өз ырқына көндіруге пайдалану, адамды, адамгершілікті ұмытуға, рухани жұтаңдыққа әкеліп соғатындығының нәтижесінде хайуандық қалыптан оздырмайтынын әбден білген, және ол туралы біз зерттеу жұмысымыздың бірінші тарауында толық қамтып көрсеттік деп ойлаймыз.

Сонда да ғылым мен білімсіз ілгерілеу мен қозғалыстың қиындығын жете түсінген, ойшыл, білім алудың, оның қазақтың сана-сезімін ояту үшін ауадай керек екендігін мойындай отырып: «Ғылымды кісінің білімі де күшті, білегі де күшті, надан кісі осал, құр қол кісі сияқты-алыса кетсе айлалы, азулы кісі нашар кісіні алып соғатыны ап-анық. Бұлай болған соң басқаның аузында кетпей, тіршілік қылайын деген жұрт мәденилікке жармаспасқа шарасы жоқ» дейді [5, 5 б]. Әрине, мұндай азулы, ыза мен кек қайнаған дүниеге осындай «мәдениет» пен осындай «мәденилік» керек шығар, бірақ автор бұлардың хайуандық сипатын іштей жақтырмай, адамға, адамгершілікке сай деп қарамайды, халқын сақтандырады.

Қазақ елінің ерекшелігі мен болмысын жете түсінген Жүсіпбек басқа қоршаған елдерде ғылым мен білім бар екен деп еліктей бермей, оларды қайталай бермей өзіміздің де озық жетістіктерімізді сақтауға шақырады, оларда жоқ жаңалықтарды өзімізде ашуға шақырады, бұл ойларды біз ойшылдың мынандай көзқарастарынан көре аламыз: «Европаға еліктей бермей өз бетіміздің, жұрттығымыздың белгісін көрсеткеннен не кемдік табылады? Қаза, тексере берсек, европаның өнеге қылуға жарамайтын жерлері де бар» [5, 5 б].

Шығыс мәдениеті дәстүрінде тәрбиеленген әрі Батыс мәдениетіне де қанық демократ зиялының бұлай деуіне әрине құқығы әбден бар. Ол Батыс мәдениетін қазақ халқына мүлдем

керексіз демейді, оны да игеру керек, бірақ соған беріліп, соның жетегінде кетіп, өз нақыштарын жоғалтып алмауға мегзейді. Батыс тұрғысынан артта қалған, мәдениеті төмен. Мұның бір себебі қазақтың шығыстық өз тіні (менталитеті) барлығында болса, басқа да себептері бар екенін ашады: «Қазақ мәдениет жөнінде ерте туып, кеш қалған халық. Кенже қалғанымызда, әрине көп себеп бар: жер, тұрмыс, ғұрып, әдет, өнер (профессия) таңдау керек, - дейді Ж.Аймауытов. - Әлеумет те, мемлекет те адамның еңбегі берекелі, пайдалы болуын тілейді: неғұрлым әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрмысы да тез оңалмақ. Әр адамның еңбегі қашан жемісті болмақ? - Әркім өз орнында қызмет істегенде» [6, 22 б].

Кезінде көптеген саясаткерлер сияқты Жүсіпбек Аймауытов 1927 жылы «Еңбекші қазақ газетінде» жарияланған, «Әдебиет мұрасы» деген мақаласында: «Мәдениет мұрасы керексіз қу мола» деп ешкім дауласпас. Ендеше, мұралар құламай, жоғалмай тұрып жаңғырылуына жұрт қол қойды. Бұлай болса, тағы да бір мұра бар. Ол - мәдениет мұрасы. Тозып бара жатқан мәдениет мұраларымен қатар тозып бара жатқан әдебиет мұраларымыз да ауызға алынатын, ауыз емес-ау, қолға алынатын уақыт жетті. Мәдениет мұрасы тарихымызға бір олжа салса, әдебиет мұрасы он жыл олжа салады»- деп зиялы қауымға қазақ ұлтының рухани қазынасы - халық ауыз әдебиетінің қайта жаңғырту ісіне қатысуға үндей отырып, жазбаға түспеген ауыз әдебиеті шығармаларын жинақтау мәселесіне қатысты төмендегідей нақты ұсыныстар жасайды:

1. Ел аузындағы ескі әдебиет жинағы Оқу комиссарының білім ордасы өзі кіріссін. Өзі болмағанда губерниялық оқу бөлімдеріне бұйрық қылсын.

2. Жалпы қартты түгендеп жүруге болмайды. Әр губерниядан 2-3 ғана таңдамалы адамдардың аузынан жиылсын.

3. Бұл сөздерді жинаудың өзіне де қолынан іс келетін, ауыр аманатты адал орындарлық тиянақты кісілер жіберіліп, жазып алатын болсын.

4. Қарттардың қазақ мәдениетіне қолқабыс еткен еңбектері ақталу үшін (олардың еңбектері-ескі сөздері) бастырылып, таратылатындығына білім ордасы өзі кепілдік берсін [7].

Бұл көрсетілген материалдан біз қайраткердің істің мән-жәйімен толық таныс екенін көре аламыз, сол кездегі және қазіргі қазақ ой-санасы мен болмысы үшін зор маңызы бар бұл мәселені осылайша объективті және жедел түрде игеруге нақтылады. Ұлт тағдыры қатаң өмір сындарына түскен сол кездерде Аймауытов қазақ өміріндегі ең өзекті мәселелерді таптық принципке қарсы қоймай, жалпы ұлттық мүдде тұрғысынан негізге ала отырып, сол күнгі өмір контексінде шешуге әрекеттенді, бұл шаралар еліміздің өз қолы өзіне жетіп ата мұра ретінде ғасырлар бойы мирас болып келе жатқан мәдени жәдігерлерді, архитектуралық ескерткіштерді қалпына келтіруге нық қадам басып жатқан, көп қаржы бөлініп іске асылып жатқан мемлекеттік мәдени мұра бағдарламасының ең алғашқы идеялық бастамасы деп білеміз. Өзінің негізгі айналысқан кәсібі әдебиет мәселесіне келгенде, ол батыл да табанды ой тұжырымдарымен, турашылдығымен көзге түсті. Оны біз сол кездердегі Ж. Аймауытовтың «Еңбекші қазақ» газетінде басылған «Көркем әдебиет туралы» деген мақаласындағы ойларынан көре аламыз. Бұл мақалада С. Мұқанов, Ә. Бәйділдін, К. Кемеңгеров сондай-ақ, Г.В. Плеханов, Л.Д. Троцкийлердің еңбекші тап әдебиеті турасында айтқан ой-пікірлеріне тереңінен тоқтала келіп, жан-жақты өзіндік пікір айтып: «Қазақ әдебиеті, оның ішінде еңбекші тап әдебиеті жақын арада тез күшейеді, тез өседі деуге толық себеп жоқ. Кеңес өкіметі орасан, еңбекші тапты жақтағандықтан, сүйгендіктен келешекте еңбекші тап кенеледі» деп сенілгендіктен әдебиет те тез күшейіп кетеді деу ұшқары тым желпілдеткен сөз» дейді. Сондықтан да қайраткер ұзын сөз, үгіт өлең жазудан аспай жүрген тап жазушыларын өнер жолын тұтынуға шақырды.

Осы мақалада біздің басымдылық пен айтабын деген ойымыз қазіргі ақпарат құралдарында және қоғамдық өмірдің әр саласында қазақ тілінің қолданыс аясын кенейтіп қана қоймай қазақ тілінің әр бір термин қолданғанда оның дұрыстығын нақтылығын қадағалап отыру қажет. Әрине бұл оңай емес, көптеген еңбектенуді қажет етеді, бірден жүзеге аспайтын ерекшеліктері мен қиыншылықтары бар процесс. Оны жүзеге асыру қазіргі ұлттың сүйетін қазақ зиялыларының тарих алдындағы, бабалар өсиеті алдындағы парызы мен қарызы деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынов А. Бастауыш мектеп // «Қазақ». – 1914. – № 8.
- [2] Бөкейханов Ә. «Қазақ» газеті. – 1914. – № 50.
- [3] Бөкейханов Ә «Ерсайын». – М., 1923. – 89-90 б.
- [4] Неру Дж. Открытие Индии. – К.2, М., 1989. – С.111.
- [5] Аймауытов Ж. Журнал туралы // Абай. – 1918. – № 1. – 3 б.
- [6] Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан. – 1995. – 311 б.
- [7] Аймауытов Ж. Әдебиет мұралары // Еңбекші қазақ. – 1927. – 20 маусым.

REFERENCES

- [1] Baitursinov A. Elementary school // Kazakh newspaper. – 1914. – № 8. (in Kaz.).
- [2] Bokeikhanov A. «Kazakh» newspaper. – 1914. – № 50. (in Kaz.).
- [3] Bokeikhanov A. «Ersaiyn». – M., 1923. – 89-90 p. (in Kaz.).
- [4] Neru Dz. Creation of India. – V.2. – M., 1989. – P.111. (in Rus.).
- [5] Aimaurov Dz. About the journal // Abai. – 1918. – № 1. – 3 p. (in Kaz.).
- [6] Aimaurov Dz. Psychology. – Almaty: Rauan, 1995. – 311 p. (in Rus.).
- [7] Aimaurov Dz. Literature inheritance // Enbekshi kazakh. – 1927. – 20 June. (in Kaz.).

КАЗАХСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РАЗВИТИЯ ПРИМЕНЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

З.К. Аюпова¹, Д.У. Кусаннов²

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет международных отношений, г. Алматы, Республика Казахстан

²КазНПУ им.Абая, исторический факультет, г. Алматы, Республика Казахстан
zaure567@yandex.ru

Ключевые слова: казахский язык, казахская демократическая интеллигенция, газета «Қазақ», ареал применения языка, составная часть суверенитета, национальный дух, духовные традиции, языковая политика, тюркские языки, кыпчакская подгруппа.

Аннотация. Казахский язык - это родной язык казахского народа. Казахский язык - государственный язык Республики Казахстан. Однако вопрос внедрения и развития государственного языка в Казахстане до сих пор не решен полностью. Скорее всего, это проблема времени. Если в начале XX века великий Абай Кунанбаев пропагандировал идею изучения русского языка, то теперь пришло время, когда нужно изучать казахский язык. Казахский язык входит в кыпчакскую подгруппу тюркских языков, а тюркские языки, соответственно, входят в состав алтайской языковой семьи, куда, кроме тюркских языков, входят также тунгусо-манчжурские, монгольские, финно-угорские, а также, по некоторым предположениям, японский и корейский языки. С момента принятия независимости Казахстан уделяет первостепенное значение развитию и поддержке государственного языка, являющегося неотъемлемой частью суверенитета нашей страны. Реализуется языковая политика, нацеленная на расширение сферы применения казахского языка. Однако одних усилий государства недостаточно, необходимо каждому институту гражданского общества, каждому индивиду оказать содействие по широкому и интенсивному внедрению казахского языка во все сферы жизни.

AYUPOVA Z.K.

DOCTOR OF JURIDICAL SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF INTERNATIONAL LAW, DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Kazakh national university named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

KUSSAINOV D.U.

DOCTOR OF PHILOSOPHY SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF POLITOLOGY AND SOCIO-PHILOSOPHICAL DISCIPLINES

Kazakh national pedagogical university named after Abai, Kazakhstan, Almaty

Поступила 12.03.2016 г

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

[www:nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)

<http://www.reports-science.kz/index.php/ru/>

Редакторы *М. С. Ахметова, Д. С. Аленов, Т.А. Апендиев*
Верстка на компьютере *С.К. Досаевой*

Подписано в печать 05.04.2016.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
14,25 п.л. Тираж 2000. Заказ 2.